

ΠΑΡΘΕΝΟ ΔΑΣΟΣ ΦΡΑΚΤΟΥ

Η Ελλάδα χωρίς

τα αρχαία και τη

θάλασσα

◆ Θέα του Παρθένου από την θέση "ΠΑΝΟΡΑΜΑ"
Φωτ. Α. Κελεσιός

Από τον **Νίκο Μέντη** Δασολόγο

“Ο τόπος μας είναι κλειστός, όλο

βουνά, που έχουν σκεπή τον χαμηλό

ουρανό μέρα και νύκτα”

ΣΕΦΕΡΗΣ

◆ Άγριοι γεωλογικοί σχηματισμοί. Πέτρα και φως. Φωτ. Α. Καλαϊτζή

◆ Νερό και ζωή. Φωτ. Α. Καλαϊτζή

Κάπου βόρεια, στα Ελληνοβουλγαρικά σύνορα, στο Νομό Δράμας και πάνω στην οροσειρά της Κεντρικής Ροδόπης, βρίσκεται το Παρθένο Δάσος Φρακτού και η ευρύτερη περιοχή του, που ακούγοντας τους μελοποιημένους στίχους του Σεφέρη δεν μπορείς παρά να το φέρεις στη θύμησή σου. Όμως για αυτούς που δεν το έχουν γνωρίσει πρέπει να πούμε πως είναι ένα από τα ομορφότερα δάση της χώρας μας, που συνδυάζει παρθένα φύση, ανθρωπογενές δάσος, πλούσια βλάστηση, ρέματα, καταρράκτες, βράχια, λιβάδια, άγρια ζώα. Η ονομασία «Φρακτό» οφείλεται στο γεγονός, ότι όλη η περιοχή είναι μια λεκάνη φραγμένη με κορυφογραμμές με μια μόνο διέξοδο στο νότιο και χαμηλότερο σημείο της. Η περιοχή όλη

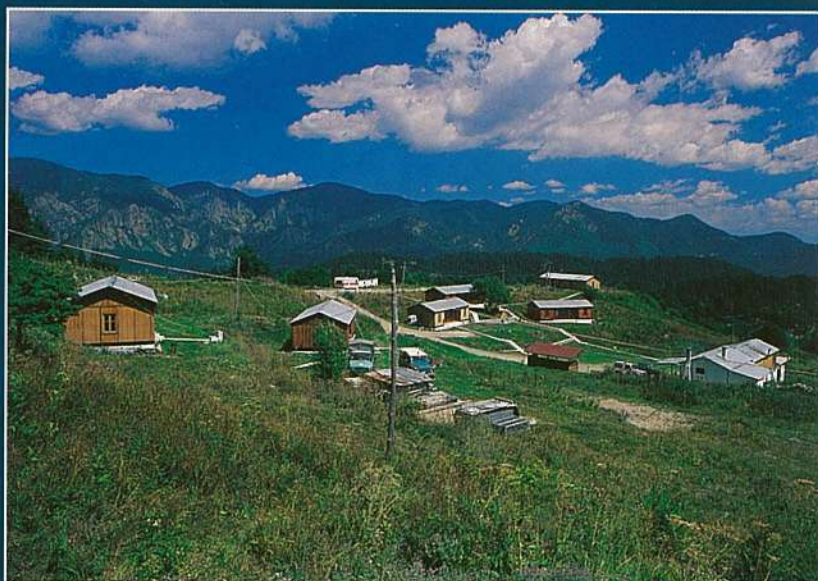
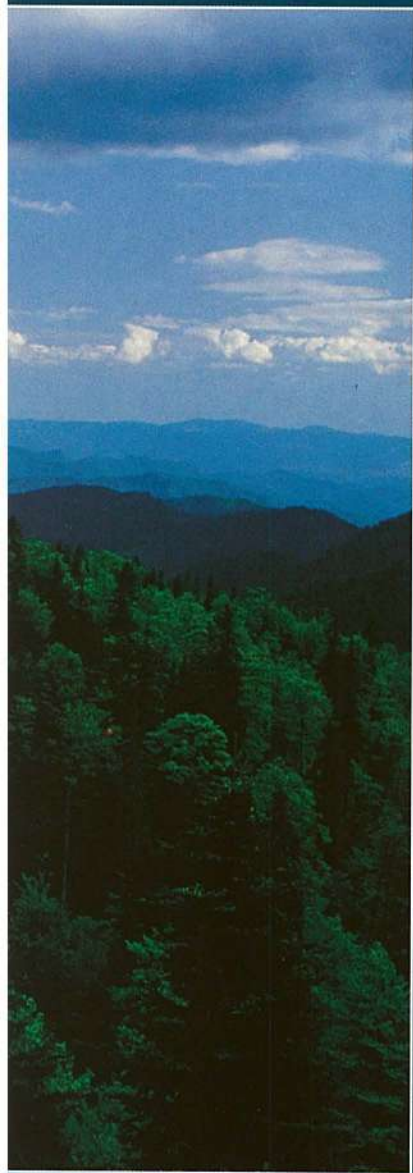
έκτασης 52.500 στρεμ. έχει στο βόρειο τμήμα της το Παρθένο Δάσος έκτασης 11.000 στρεμ. που δεσπόζει πάνω στα εντυπωσιακά βράχια και αποτελεί το αποκορύφωμα του πλούσιου δασικού οικοσυστήματος της Κεντρικής Ροδόπης. Η υπόλοιπη έκταση 41.500 στρεμ. αποτελεί την ευρύτερη περιοχή του Παρθένου. Το 1979 όταν ο δρόμος προσπέλασης έφθασε στην περιοχή ο καθηγητής Σπύρος Ντάφης με επιστολή του στο Υπουργείο Γεωργίας διαπιστώνει την ύπαρξη του Παρθένου Δάσους και προτείνει την άμεση προστασία του χαρακτηρίζοντάς το ως «θείο δώρο». Το 1980 το Παρθένο Δάσος κηρύσσεται διατηρητέο μνημείο της φύσης λόγω της μεγάλης οικολογικής, φυτογεωγραφικής και ιστορικής του αξίας.

◆ Βιλαώρα... Φωτ. Ν. Μέντης

Από τότε και μέχρι σήμερα διαχειρίζεται με καθεστώς απόλυτης προστασίας δηλ. δεν επιτρέπεται καμιά ανθρώπινη δραστηριότητα παρά μόνο η επιστημονική έρευνα. Η ευρύτερη έκταση καλύπτεται από νεαρά (50 ετών) δάση με έντονη μέχρι και σήμερα την ανθρώπινη παρουσία, γεγονός που επηρέασε τη μορφή του δάσους. Όμως η έκταση αυτή έχει ιδιαίτερη αισθητική αξία. Είναι παρθένο όχι γιατί δεν είχαμε καμιά ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα αλλά γιατί οι μέχρι τώρα ανθρώπινες επεμβάσεις δεν επηρέασαν την εξέλιξή του, που ακολούθησε μόνο τους κανόνες της φύσης. Σ' αυτό βοήθησε το γεγονός,

ότι είναι απροσπέλαστο, δύσβατο, απόμακρο από οικισμούς καθώς και το γεγονός ότι ήταν απαγορευμένη ζώνη (για τελείως διαφορετικούς λόγους) μετά τον εμφύλιο μέχρι την μεταπολίτευση, περίοδο όπου δεν υπήρχε η σύγχρονη οικολογική ευαισθητοποίηση. Ένα χιλιόμετρο μετά την μοναδική οδική είσοδο της περιοχής, συναντάμε το εργοτάξιο Φρακτού, που αποτελεί το λειτουργικό κέντρο του δάσους Φρακτού και από όπου ο επισκέπτης μπορεί να ξεκινήσει την περιήγηση και γνωριμία με ένα από τα ομορφότερα δάση της χώρας μας. Για να φθάσει όμως κάποιος στο Φρακτό πρέπει να περάσει από το

- ◆ Εργοτάξιο Φρακτού.
- ◆ Φράγμα Πλατανόβρυσης.
Ο Νέοτος συναντιέται με το Αρκουδόρεμα.

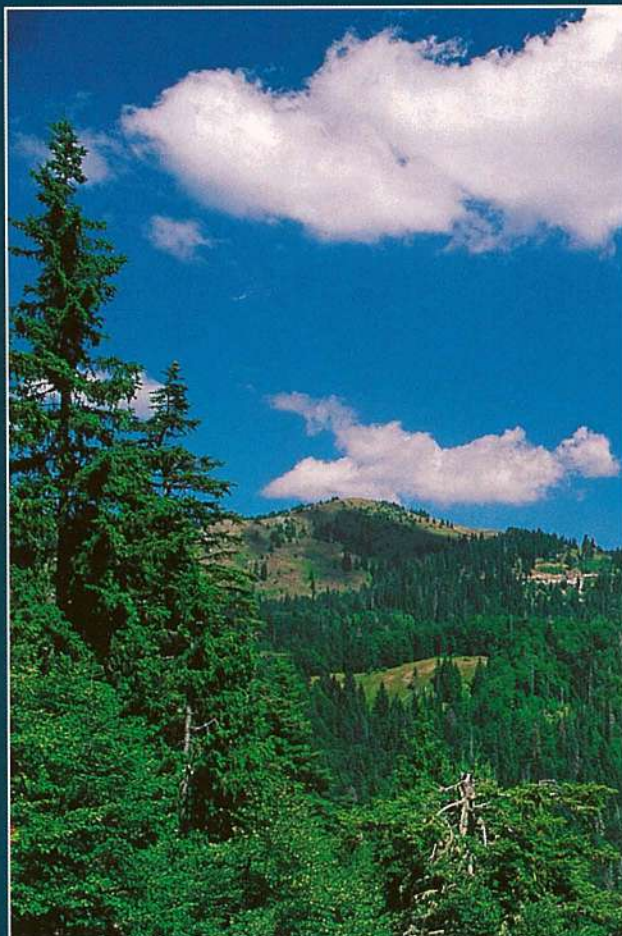
Παρανέστι, από το φράγμα Πλατανόβρυσης (μέχρι εδώ άσφαλτος), από τα λουτρά Θερμιών, από την διασταύρωση "Z" και να κατευθυνθεί προς Φρακτό. Συνολικά 50 χιλιόμετρα από Παρανέστι από τα οποία τα 40 χωματόδρομος πράγμα που σημαίνει ότι το μεράκι για την φυσιολατρία πρέπει να είναι μεγαλύτερο από αυτό για το αυτοκίνητο. Στο εργοτάξιο Φρακτού ο επισκέπτης μπορεί να ενημερωθεί πίνοντας ελληνικό καφέ με δροσερό νερό από την πηγή της Χαρούλας και να ξεκινήσει την περιήγησή του προς τρεις κατευθύνσεις: προς Παρθένο, προς Βιλαώρα και προς Αχλαδοχώρι.

◆ Σορδιά των πτηνών. Τροφή για τα πουλιά τις δύσκολες μέρες του χειμώνα.

ΠΑΡΘΕΝΟ ΔΑΣΟΣ ΦΡΑΚΤΟΥ

Η κατεύθυνση προς Παρθένο ακολουθεί βόρεια πορεία και σε 8 χιλμ. από το εργοτάξιο βρισκόμαστε στην είσοδο του Παρθένου (υψόμετρο 1700μ.). Η είσοδος βέβαια δεν επιτρέπεται αλλά θα αποζημιωθούμε πηγαίνοντας στη θέση θέας «Πανόραμα» αφού αφήσουμε το αυτοκίνητο. Από την είσοδο ακολουθώντας το μονοπάτι (200μ.) στις παρυφές του Παρθένου μπορούμε να απολαύσουμε από

◆ Ερασιτέες του Παρθένου. Φωτ. Α. Καλαϊτή

το φυσικό «μπαλκόνι» τη θέα ενός μοναδικού για την χώρα μας δάσους. Στη θέση αυτή βρίσκονται σχεδόν όλα τα δένδρα και θάμνοι του Παρθένου: ερυθρελάτη, ελάτη,

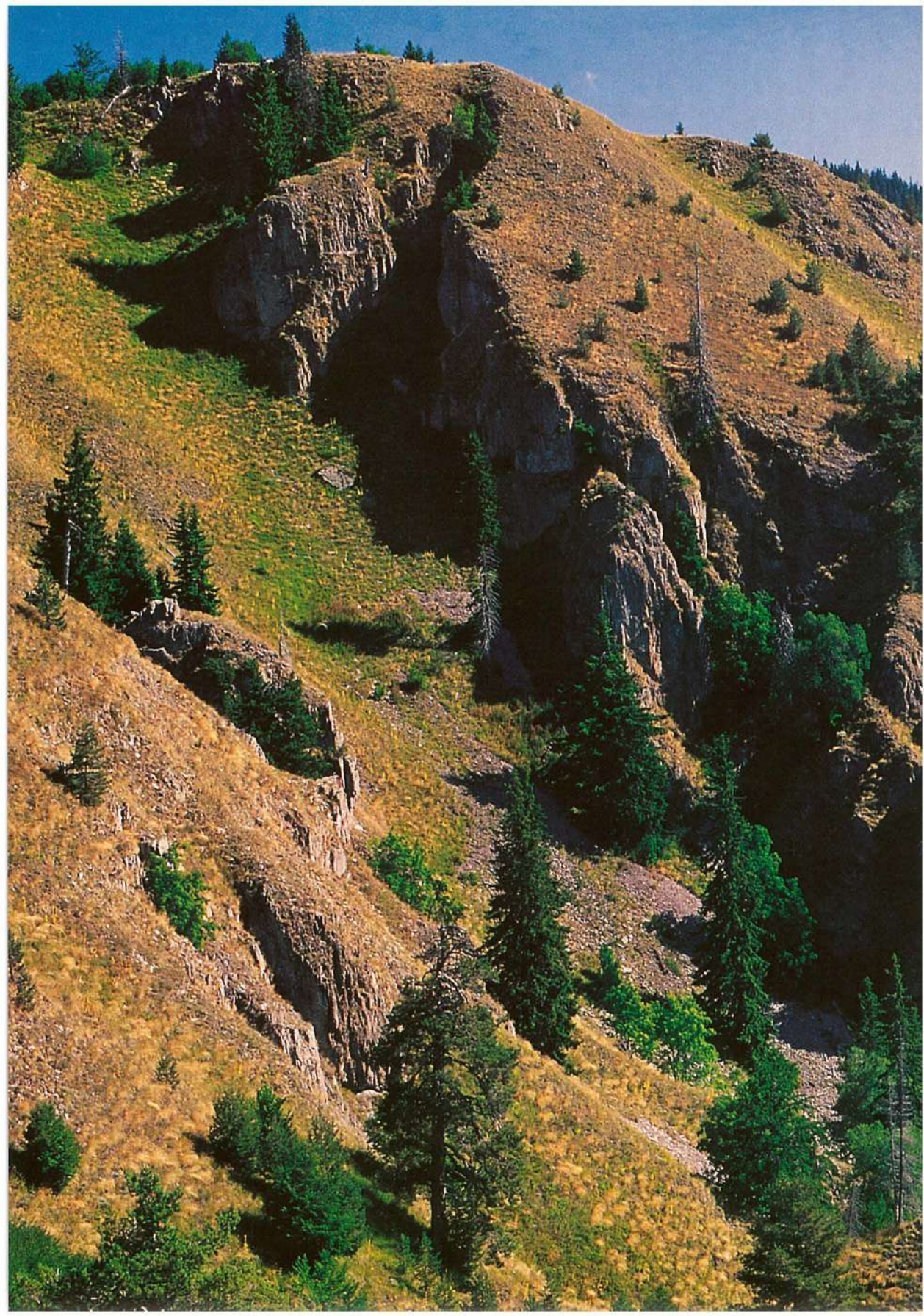

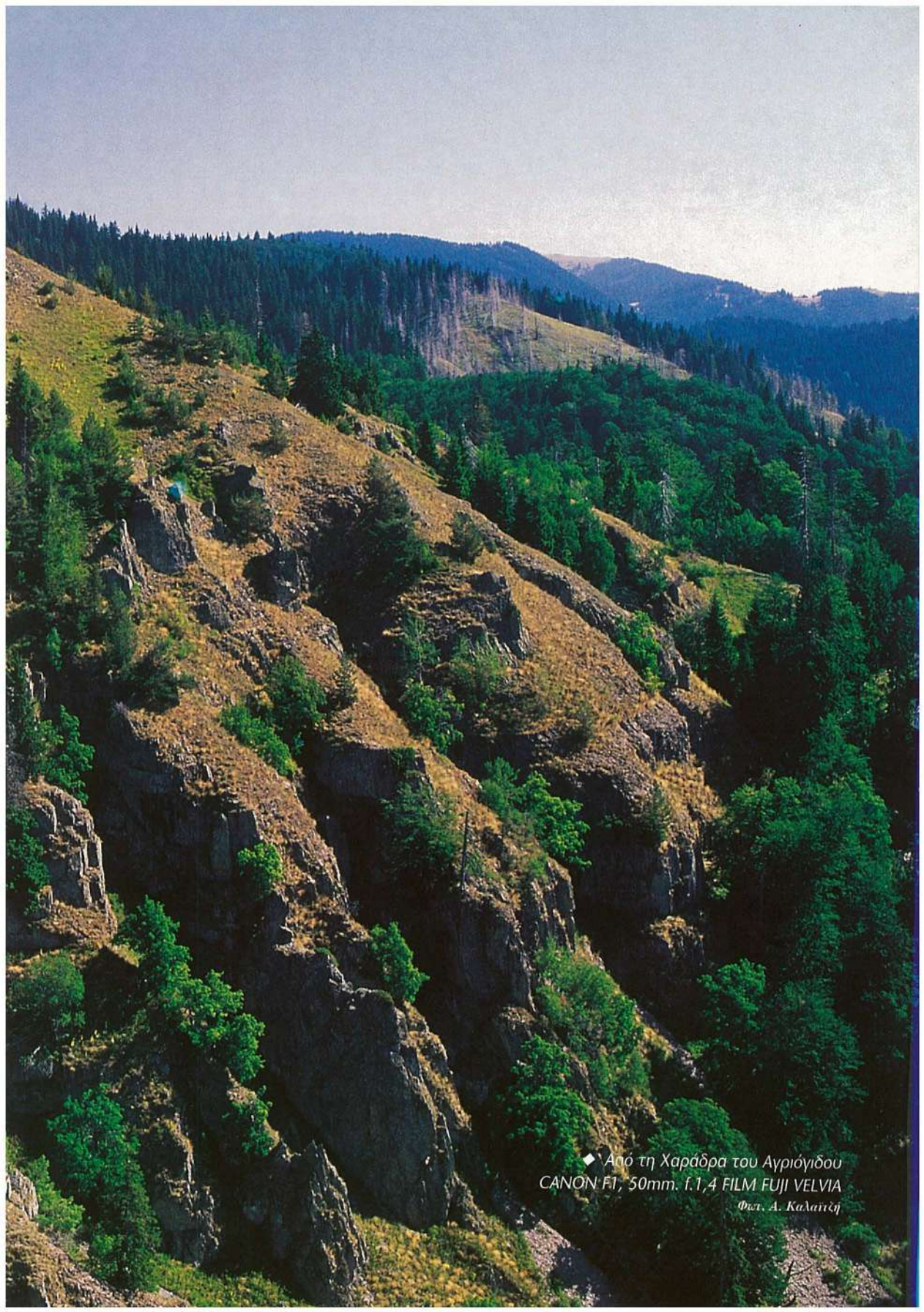
δασική πεύκη, σορβιά των πτηνών, αδριανός, λεύκη τρέμουσα, σημύδα, δάφνη μεζέρεος, μύρτιλλα, σμέουρα. Αν βέβαια θέλουμε να συναντήσουμε και την πενταβέλονη πεύκη, λείψανο παλαιότερων (γεωλογικά) εποχών θα πρέπει να περπατήσουμε και να ψάξουμε νοτιοανατολικά. Η επιστροφή πρέπει να γίνει με τα πόδια αν θέλουμε να εμπεδώσουμε την διαφορά ανάμεσα στο Παρθένο και στο ανθρωπογενές δάσος.

ΒΙΛΑΩΡΑ

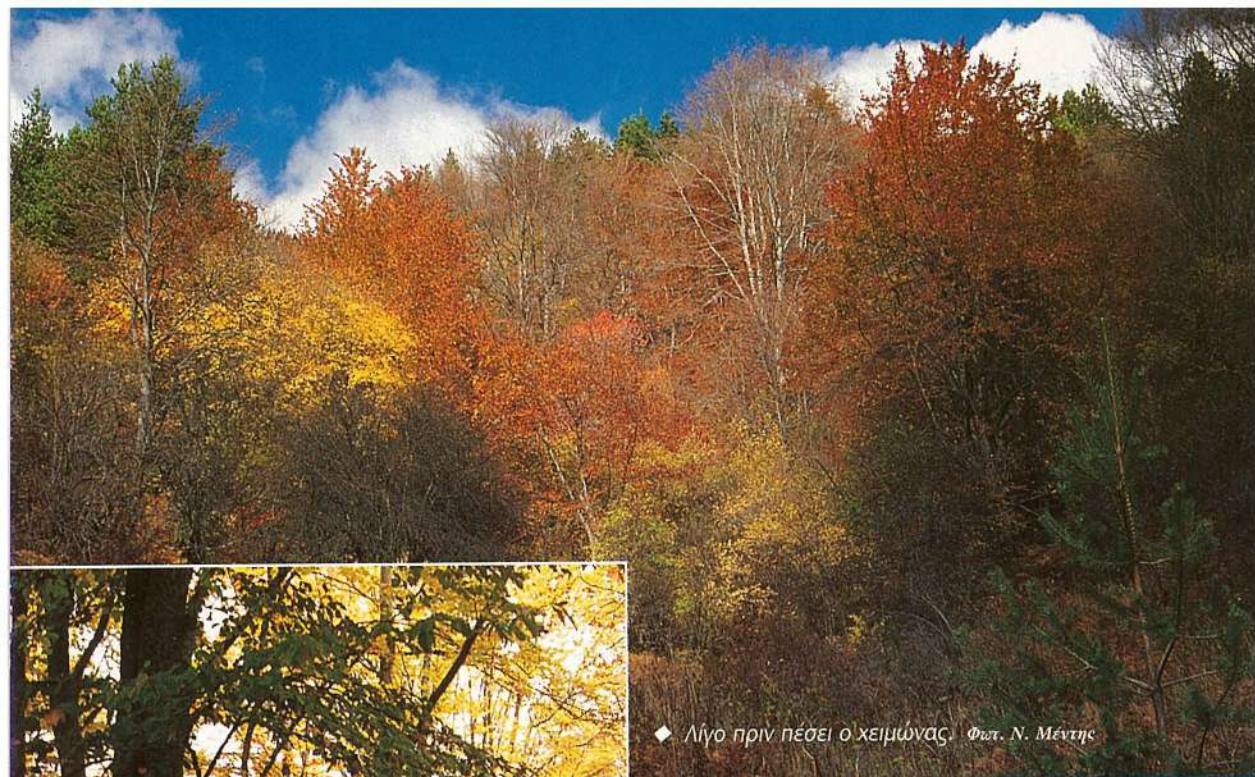
Η περιοχή Βιλαώρα νοτιοανατολικά του εργοταξίου και σε κοντινές αποστάσεις προσφέρεται για πεζοπορία και μοναχικούς περιπάτους μέσα σε συστάδες οξιάς και δασικής πεύκης. Η θέα από την κορυφογραμμή της περιοχής δικαιολογεί την ονομασία Βιλαώρα, καθώς μετά τις αλληπάλληλες κορυφογραμμές της Κεντρικής Ροδόπης διακρίνεται και η κορυφή του Φαλακρού.

◆ Από τη Χαράδρα του Αγριόγιδου
CANON F1, 50mm. f.1,4 FILM FUJI VELVIA
Φωτ. Α. Καλαϊτζή

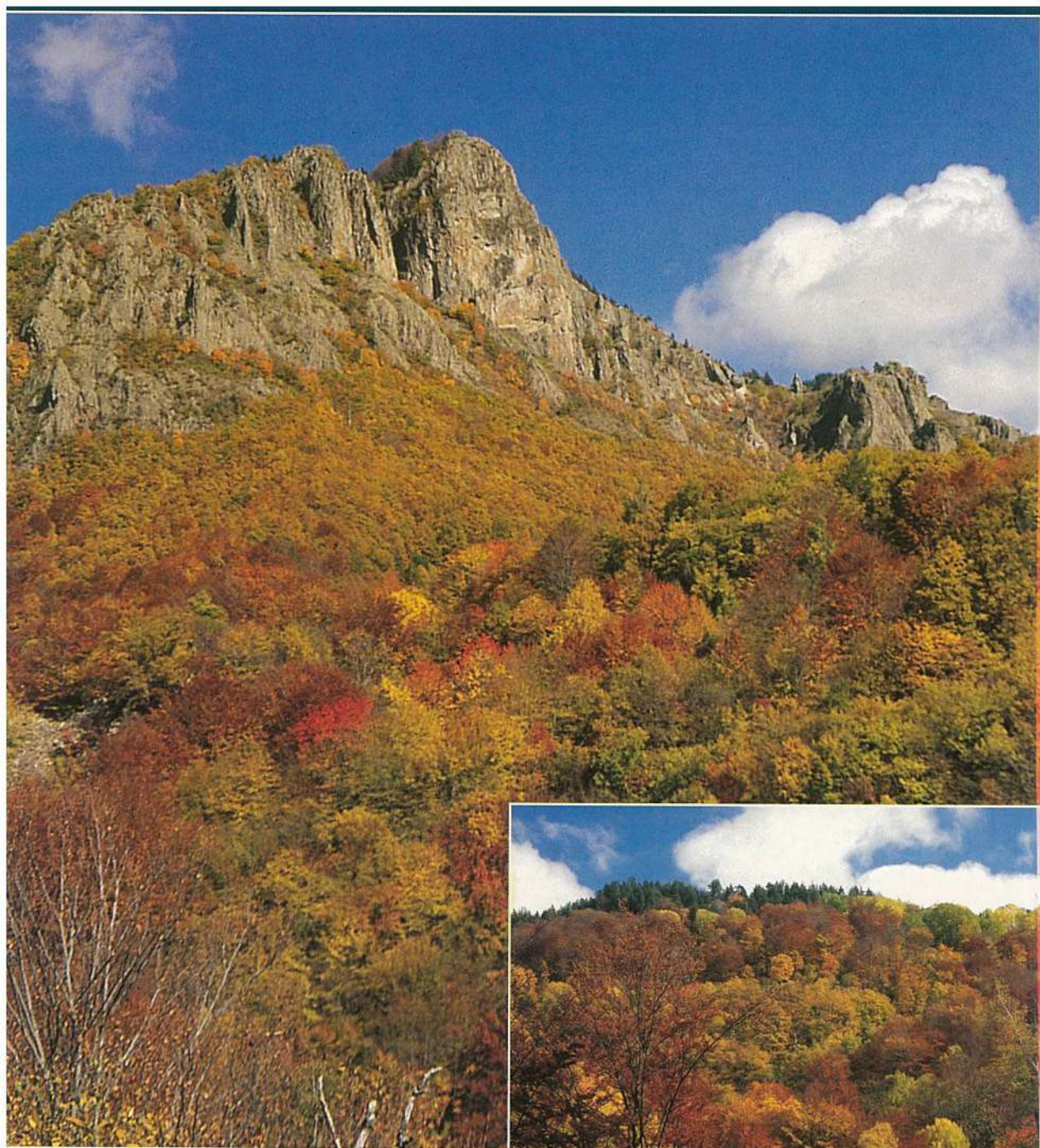
◆ Λίγο πριν πέσει ο χειμώνας. Φωτ. Ν. Μέντης

◆ Περπατώντας μες στα φύλλα της οξιάς
Φωτ. Ν. Μέντης

ΑΧΛΑΔΟΧΩΡΙ

Περιοχή νότια και χαμηλότερα του Παρθένου με τους τεράστιους βραχώδεις σχηματισμούς ανάμεσά τους που καθορίζουν και διαχωρίζουν σαφώς τις θέσεις του ανθρώπου και του δημιουργήματος της φύσης. Στην περιοχή σήμερα υπάρχουν ακόμα κάποια ερείπια που δείχνουν ότι κάποιοι ήρθαν και έφυγαν, χωρίς να τους καταγράψει η ιστορία. Δεν μπορώ να μην αναρωτηθώ πως ζούσαν ή να εξομολογηθώ ότι θα ήθελα έτσι μαγικά να ζούσα μιά μέρα μαζί τους. Από εδώ το Αχλαδόρεμα σχηματίζει την κεντρική του κοίτη αφού συλλέξει τα νερά του Παρθένου από τις υδρορροές και τους 5 καταρράκτες. Οι τρεις είναι συνεχούς ροής και μπορείς να τους απολαύσεις ακολουθώντας τα μονοπάτια που διάνοιξαν νέοι από την Ελλάδα και την Ευρώπη με προγράμματα εθελοντικής εργασίας. (Ας είναι καλά η S.C.I. Hellas¹, η ΣΕΡΡΑΪΚΗ ΛΕΣΧΗ ΠΕΡΙΗΓΗΣΗΣ 4Χ4 και ο ΟΡΕΙΒΑΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣΩΤΣΑΝΗΣ) Η βλάστηση με μεγάλη ποικιλία πλατύφυλλων τα περισσότερα καρποφόρα, ιδιοκτησίας πλέον της καφετιάς αρκούδας, του αγριογούρουνου, του λύκου, του σκίουρου. Η εποχή καθοριστικός συντελεστής της μορ-

◆ Χρώματα, χρώματα, χρώματα...

Φωτ. Ν. Μέντης

φής της περιοχής. Άνοιξη με νερά, που τρέχουν από παντού και κυρίως από όλους τους καταρράκτες δίνοντας ζωή και διώχνοντας τον λήθαργο της περιοχής. Το καλοκαίρι πολύ μικρό για να ξεχωρίσει, ενώ το φθινόπωρο όλες οι αποχρώσεις του

πράσινου, του κίτρινου και του κόκκινου δημιουργούν μια χρωματική πανδαισία με αείφυλλα και φυλλοβόλα, πλατύφυλλα και κωνοφόρα. Ο χειμώνας αφιλόξενος, μόνιμα χιονισμένος αλλά το χειρότερο... διαρκεί πολύ.

◆ Μέσα στο Παρθένο. Φωτ. Ν. Μέντης

ΠΑΡΘΕΝΟ ΔΑΣΟΣ ΦΡΑΚΤΟΥ

το μοναδικό στη χώρα, το σπουδαιότερο της Ευρώπης

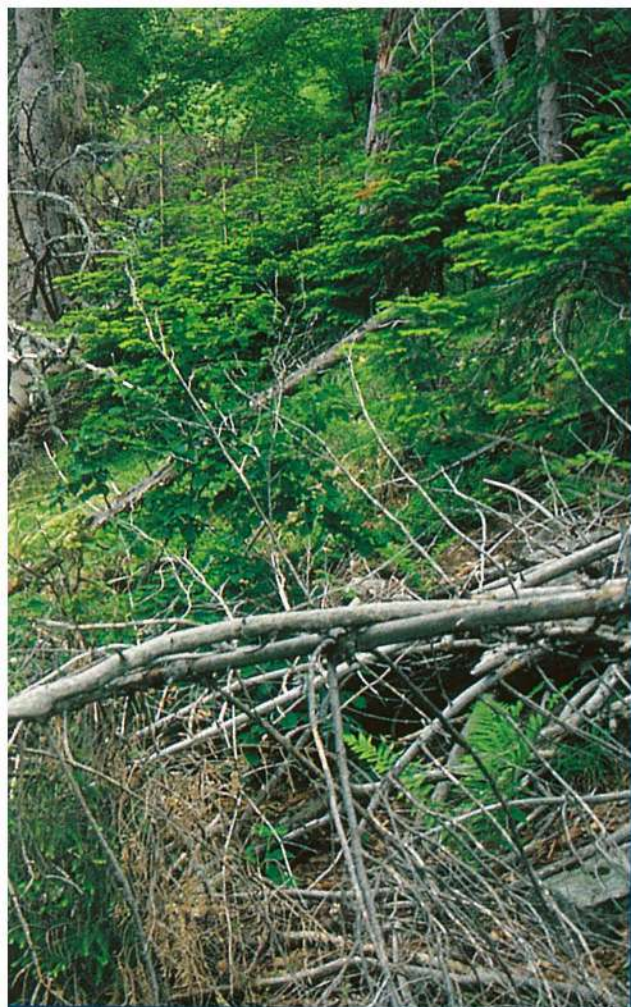
Το δάσος Φρακτού αποτελεί ένα ενιαίο οικοσύστημα με το δικό του μικροπεριβάλλον, όμως αναμφισβήτητα χαρακτηρίζεται από το Παρθένο τμήμα του μια και αυτό είναι ουσιαστικά το μοναδικό στη χώρα μας. Όπως διαπιστώνει ο καθηγητής Παύλος Σμύρης² υπάρχουν και άλλα μικρά παρθένα τμήματα δασών όπως της Ξάνθης και Αλμωπίας, τα οποία όμως δεν μπορούμε να τα χαρακτηρίσουμε παρθένα λόγω της μικρής τους έκτασης.

Επίσης αυτό είναι το σπουδαιότερο στο είδος του στην Ευρώπη (υπάρχουν λιγότερα από 10), μια και διατηρεί πληθυσμούς σαρκοφάγων ζώων και κατά συνέπεια αυτορρύθμιση του πληθυσμού της πανίδας. Αντίθετα τα της Ευρώπης, που κινδυνεύουν να χάσουν την οικολογική ισορροπία τους

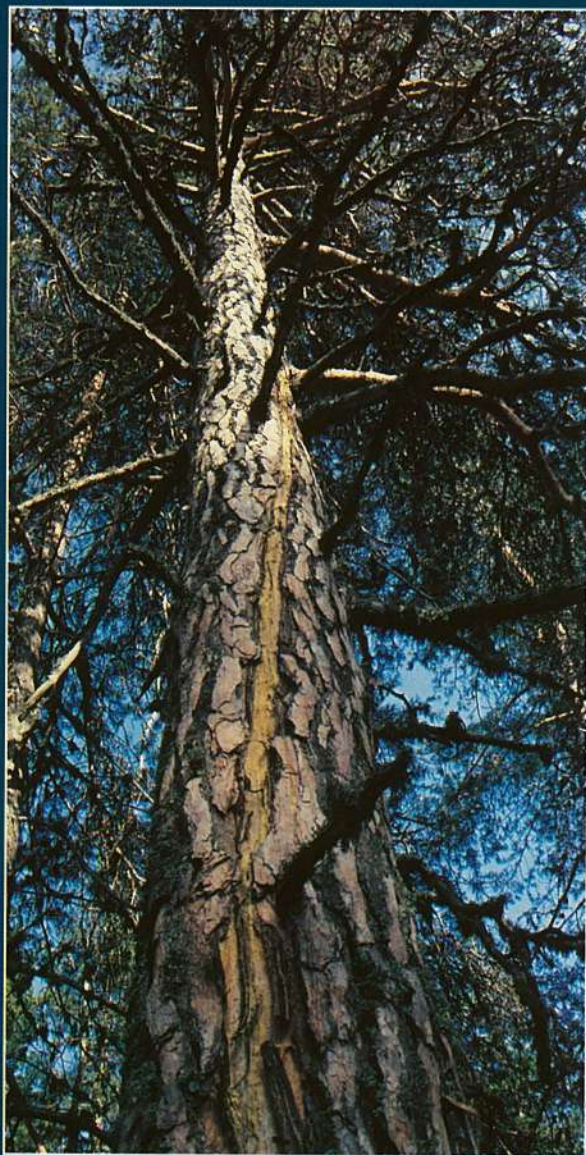
λόγω της μείωσης των σαρκοφάγων και αντίστοιχης αύξησης των φυτοφάγων.

Τελευταία, που το ενδιαφέρον για το φυσικό περιβάλλον αυξάνεται, η σημασία του Παρθένου δάσους αποκτά ιδιαίτερη αξία όσον αφορά την έρευνα για την φύση. Η μελέτη του μπορεί να μας δείξει την άριστη εξελικτική πορεία του οικοσυστήματος στο χώρο και στον χρόνο. Σήμερα έχει γίνει αποδεκτό, ότι η οικονομία του πλανήτη εξαρτάται και από την λειτουργία της φωτοσύνθεσης. Εφόσον λοιπόν, θέλουμε από τους φυσικούς πόρους την μέγιστη απόδοση με την ελάχιστη επιβάρυνση στα οικοσυστήματα, πρέπει να διδαχθούμε από τα φυσικά εργαστήρια όπως είναι το Παρθένο και να ακολουθήσουμε τις ίδιες τεχνικές.

Η γεωγραφική θέση του Παρθένου Δάσους Φρακτού, που αποτελεί το νοτιότερο όριο εξάπλωσης των ειδών της μεσευρώπης,

καθώς και η ποικιλότητα των ειδών του με την παρουσία «λειψάνων» και ενδημικών ειδών, μας δίνει το δικαίωμα να πιστεύουμε, ότι το δάσος αυτό αποτελεί μια πλούσια αποθήκη γενετικού υλικού, μεγάλης σπουδαιότητας, παρακαταθήκη για τις ανάγκες που θα προκύψουν στα επόμενα χρόνια. Στο πλέγμα της ζωής μέσα στο Παρθένο Δάσος Φρακτού όλα βρίσκονται σε μια δυναμική αλληλεξάρτηση. Οι ζωικοί και φυτικοί οργανισμοί αυτορρυθμίζουν τους πληθυσμούς τους και μαζί με το ανόργανο περιβάλλον λειτουργούν ως ένα αυτοσυντηρούμενο σύστημα. Οι τεχνικές των ειδών όπως οι μηχανισμοί επιβίωσης και προσαρμοστικότητας, μπορούν να μας διδάξουν πως να αποφυγούμε π.χ. πληθυσμιακές εκρήξεις και γενικά βίαιες αλλαγές με ανεπιθύμητα αποτελέσματα. Η περιοχή περιλαμβάνεται μεταξύ των γεωγραφικών μηκών $24^{\circ}27'$ - $24^{\circ}34'$ ανα-

◆ Ο κεραυνός άφησε ανεξίτηλα τα σημάδια του.
Φωτ. Ν. Μέντης

τολικά του Greenwich και βορείου γεωγραφικού πλάτους $41^{\circ}38'30''$ - $41^{\circ}34'20''$. Εκτείνεται από υψόμετρο 720 μέχρι 1953 μέτρα και καλύπτεται από πλούσια βλάστηση που περιλαμβάνει είδη κοινά αλλά και σπάνια του Ελληνικού και μεσευρωπαϊκού χώρου. Από την άποψη αυτή στο χώρο αυτό συναντάται το νότιο όριο της μεσευρωπαϊκής με το βόρειο άκρο της παραμεσογειακής βλάστησης.

Η βλάστηση της περιοχής του Παρθένου Δάσους λόγω των παραγόντων που επιδρούν σε αυτήν, όπως κλίμα, γεωγραφία, ορεογραφική διαμόρφωση και ιστορία, είναι πολύ πλούσια σε ποικιλία και ιδιαίτερότητες (πολλά σπάνια αλλά και μοναδικά για την Ελλάδα είδη).

Η κλωρίδα του καταγράφηκε από την Ελένη Ελευθεριάδου³ και περιλαμβάνει τουλάχιστον 400 είδη και υποείδη δένδρων, θάμνων και ποωδών φυτών.

Κυριαρχούν βέβαια η ερυθρελάτη (*Picea abies*), ελάτη (*Abies alba* και *Abies alba x borisii-regis*), οξιά (*Fagus sylvatica*) και την συμπληρώνουν: δασική πεύκη (*Pinus sylvestris*), πενταβέλονη πεύκη (*Pinus peuce*), μαύρη πεύκη (*Pinus nigra*), σημύδα (*Betula pendula*), λεύκη (*Populus tremula*), ιτιές (*Salix caprea*), αδριανός (*Sambucus racemosa*), σορβιές (4 είδη με σπουδαιότερη την σορβιά των πτηνών *Sorbus aucuparia*), σφενδάμια (4 είδη με σπουδαιότερο το *Acer heldreihii*), δρύες (*Quercus petraea*), μύρτιλλα (*Vaccinium myrtillus*) σμέουρα (3 είδη) Αγριοτριανταφυλλιάς (4 είδη) ο μοναδικός κρίνος της Ροδόπης (*Lilium rhodopaeum*), θιόλες (6 είδη), καμpanούλες (6 είδη), διάνθους (αγριογαρύφαλλα 4 είδη) κενταυρέες (4 είδη) ηεράκια (9 είδη), ορχιδέες (6 είδη), κρίκος (*Crocus veluchensis*), ίριδα (*Iris reichenbachii*), κ.α.

Η ευρύτερη περιοχή του Παρθένου καλύπτεται από τις ζώνες βλάστησης της οξιάς και της δρυός και λόγω της ανθρώπινης παρουσίας περιλαμβάνει μικρά λιβάδια και ποικιλία καρποφόρων. Στο κεντρικό τμήμα η κλωρίδα περιλαμβάνει είδη του

Παρθένου ενώ νοτιότερα καλύπτεται με συστάδες δρυός. Τα είδη που συναντάμε, όπως αναγνωρίστηκαν με την βοήθεια του φίλου του Δάσους Φρακτού Θόδωρου Αραμπατζή είναι: Δρύες, κρανιά, αγριοκορομηλιά, αγριομηλιά, άρκευθοι, σφενδάμια, σορβιές, γαύρος, οστριά, κλεμασιδες, λονίκερα, δασική άμπελος, λεπτοκαριά, καρυδιά, γκύ και ου, κράταιγος, πασχαλιά, φυλίρα, πτελιά, τα περισσότερα αγριολούλουδα του Παρθένου με το σπάνιο ερυθρόνιο καθώς και η πρόσφατα (1996) αναγνωρισμένη και μοναδική στην Ελλάδα σπειραία (*Spiraea chamaendryfolia*).

◆ Σφενδάμι του *heldreihii*

Φιλόξενο καταφύγιο για την άγρια ζωή

Η γεωγραφική θέση του Δάσους Φρακτού, η ποικιλία βλάστησης και το τοπογραφικό ανάγλυφο δημιουργούν συνθήκες για τροφή και καταφύγιο σε όλα τα είδη πανίδας που ζούν στην οροσειρά της Ροδόπης. Ο φίλος του Δάσους Φρακτού Κώστας Ποίραζιδης παρατηρώντας επί χρόνια την άγρια ζωή της περιοχής, αναφέρει ότι η πανίδα είναι πλούσια

αλλά και σε πυκνότητες πολύ υψηλές λόγω του πλούσιου και αδιατάρακτου οικοσυστήματος. Χαρακτηριστικό θηλαστικό της περιοχής είναι το αγριόγιδο (*Lupicapra rupicapra*), ενώ επίσης υπάρχουν Ζαρκάδι (*Capreolus capreolus*) Ελάφι (*Cervus elaphus*), Λαγός (*Lepus europaicus*) Αγριογούρουνο (*Sus scrofa*), Αρκούδα (*Ursus arctos*), Λύκος (*Canis lupus*) Αλεπού (*Vulpes vulpes*) Αγριόγατα (*Felis silvestris*), ενδεχομένως και ο Λύγγας (*Lynx lynx*) κ.α. συνολικά 32 είδη. Η ορνιθοπανίδα είναι και αυτή πλούσια με 20 είδη

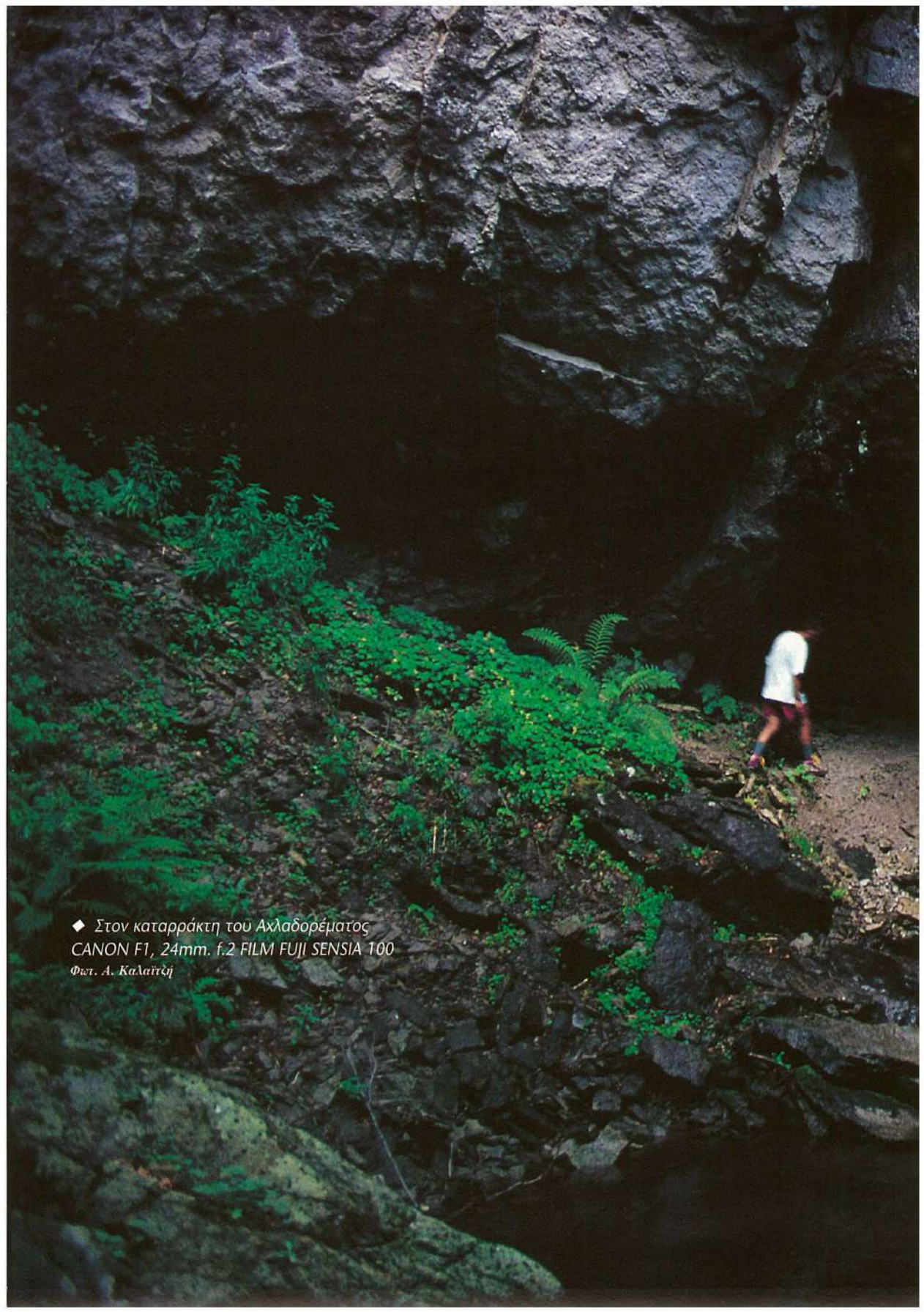

◆ Κάτω απ' τα 1953 μέτρα. Φωτ. Α. Καλαϊτζή

περίπου, τα περισσότερα των οποίων περιλαμβάνονται στην οδηγία της ΕΟΚ για είδη που χρειάζονται ιδιαίτερα μέτρα προστασίας. Ενδεικτικά αναφέρονται: Αγριόκουρκος (*Tetrao urogallus*), Αγριόκοτα (*Bonasa bonasia*), Πετρίτης (*Falco peregrinus*), Σταυραετός (*Hieraaetus pennatus*), Γερακίνα (*Buteo buteo*), Μπεκάτσα (*Scolorax rusticola*), Φάσσα (*Columba palumbus*) Μελισσοφάγος

(*Merops apiaster*), Δρυκολάπτης (*Picus viridis*), Νανοτσικιτάρια (*Dendrocopus minor*), Τριδάχτυλος (*Picoides tridactylus*), Σταχτοσουσουράδα (*Motacilla cinerea*), Δενδροφυλλοσκόπος (*Phylloscopus collybita*), Ελατοπαπαδίτσα (*Parus ater*), Συκοφάγος (*Oriolus oriolus*), Αετομάχος (*Lanius collurio*), Καρυδοσπάστης (*Nucifraga caryocatactes*).

◆ Στον καταρράκτη του Αχλαδορέματος
CANON F1, 24mm. f.2 FILM FUJI SENSIA 100
Φωτ. Α. Καλαϊτζή

◆ Ο κρίνος της Ροδόπης, σύμβολο του Παρθένου. Φωτ. Ν. Μέντης

◆ Κρόκος στα χιόνια. Φωτ. Ν. Μέντης

◆ Ερυθρόνιο το κυνόδοντο. Ένα απ' τα πιο σπάνια και όμορφα λουλούδια της περιοχής. Φωτ. Ν. Μέντης

◆ Στις κορυφές του Παρθένου ξεκίνησε κιάλας ο χειμώνας. *Φωτ. Ν. Μέντης*

ΠΑΡΘΕΝΟ ΔΑΣΟΣ ΦΡΑΚΤΟΥ ΤΗΣ ΔΡΑΜΑΣ, ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ, ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Πλέγμα ζωής με θεμιτούς και σεβαστούς κανόνες ανταγωνισμού, μας διδάσκει για τους μηχανισμούς επιβίωσης και προσαρμογής. Απόμακρο, απροσπέλαστο, μοναχικό, φύλακας της φυσικής μας κληρονομιάς, καταγράφει την διαχρονική εξέλιξη της φυσικής ιστορίας του τόπου. Στα δρώμενα της Καλής Βρύσης⁴ οι ντόπιοι λένε ότι για να δεις τον Θεό Διόνυσο πρέπει να πεις τσίπουρο όπως και οι ίδιοι. Για να αναζητήσεις κάποιο κομμάτι του εαυτού σου και να ξεθάψεις τη σχέση σου με τη μητέρα φύση πρέπει να επισκεφτείς, να μπεις, να χαθείς μέσα στο Φρακτό. Να περιδιαβείς χώρους και τόπους απόμακρους απροσπέλαστους από την καταναλωτική αναψυχή. Τότε ίσως βρεις αυτό που ψάχνεις και, γιατί όχι, να γίνεις ένας από τους φίλους του Φρακτού. Εγδεχομένως να είναι υπερβολικό να συνδέουμε το Παρθένο με την διαπίστωση του Μ. Μοδινού⁵ "Για να υπάρξει τρίτη μ.Χ. χιλιετία οι κοινωνικές σχέσεις αλλά και

κυρίως η σχέση κοινωνίας - φύσης, εγκαλούν σε στοχασμό πάνω στο παρόν και το μέλλον του ανθρώπου επί της γης", όμως θεωρούμε, ότι τα μηνύματα που αντανακλώνται από την μέχρι τώρα παράλληλη πορεία Παρθένου και ανθρώπου αποτελούν σπέρμα αισιοδοξίας για το μέλλον.

¹ Service Civil International Hellas - Κίνηση εθελοντών για τη διεθνή συνεργασία και την κοινωνική αλληλεγγύη.

² Π. Σμύρης 1985. Η δομή του Παρθένου Δάσους του Παρανεστίου. Επιστημονική Επετηρίδα του τμήμ. Δασολογίας και Φ. Π. του Α.Π.Θ. Τόμος ΚΗ, Θεσ/νίκη 1985.
Π. Σμύρης 1987. Η δυναμική εξέλιξη της δομής στο Παρθένο Δάσος του Παρανεστίου. Επετηρίδα του τμήμ. Δασολογίας και Φ. Π. του Α.Π.Θ. Τόμος Λ, Θεσ/νίκη 1987.

³ Eleni Eleftheriadou & Thomas Raus. The vascular flora of nature reserve Frakto Virgin Forest of Nomos Dramas (E Makedonia, Greece). Willdenowia 25 - 1996.

⁴ Διονυσιακές Γιορτές στο χωριό Καλή Βρύση του νομού Δράμας.

⁵ ΠΟΥ ΒΑΔΙΖΕΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ επιμέλεια Μ. ΜΟΔΙΝΟΣ, Τροχαλία 1992.

◆ Φθινοπωρινή σημύδα μες στο χιόνι. Φωτ. Ν. Μέντης